

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII Dizi-Sayı: 33^a

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E HATIRAT
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER KİTABI
I. CİLT

Hatırat
(Kökler, Kaynaklar ve Metodik Yaklaşımlar)

Editör
Musa GÜMÜŞ

ANKARA, 2022

Hatıra Metinlerini Okumaya ve Değerlendirmeye Dair Yöntemsel Bir Yaklaşım

Hakan Şallı*

Giriş

“Tümen kumandanı Cemal Bey “Allah Allah” nidalarını duyunca kendi tümeninin saldırıya geçtiğini sandı”. Balkan Savaşları’nda muvazzaf Alman subayı Gustav von Hochwächter’in günlüğündeki bu cümle, okuyucunun ‘niyeti’ doğrultusunda yazarın amaçladığı gönderinin dışında değerlendirilebilir. Alman subayının onu ‘sandı’ fiili ile eylem(siz)leştirmesinden hareketle Cemal Bey’in bu gelişme karşısında idrak ve ferasetten uzak bir asker olduğu çıkarımı yapılabilir. Veya Cemal Bey’in ‘Allah Allah’ nidalarını duymasının ardından hızlı bir şekilde tümeninin başına geçen akıl ve atik bir asker olduğu da düşünülebilir. Lakin “;fakat askerlerin gece karanlığında bağırarak kaçtığını fark etti.”¹ ifadeleri ile sona eren cümleden anlaşılmaktadır ki, gösterge ve gösteren aynı olsa dahi gösterilen şey metnin niyeti doğrultusunda çok farklı bir yansımanın tezahürü olabilir. Bu noktada yukarıdaki alıntı, Umberto Eco’dan hareketle “bir yapıtın her algılanışı onun hem bir yorumu hem de bir performansdır; çünkü yapıt her algılanışında yepyeni bir perspektife kavuşur.”² bağlamında değerlendirilebilir.

* Arş. Gör., Trakya Üniversitesi, hakansalli@trakya.edu.tr

¹ Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü “Türklerle Cephe”*, (Çeviren: Sumru Toydemir), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015, s. 51.

² Umberto Eco, *Açık Yapıt*, (Çeviren: Pınar Savaş), Can Yayınları, İstanbul 1996, s. 10; Anlamı yazar, okuyucu ve metin arasındaki bir niyetleraraslık bağlamında değerlendiren bir çalışma için bkz: Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, 2. Baskı, (Çeviren: Kemal Atakay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2017, s. 33.

Bu tartışma tarihçinin deney malzemesi olarak addebilebilecek alıntılardan hareketle, hatıra ve günlük metinlerinin bütünleşik ve karşılaştırılmalı bir şekilde okunması gerekliliği ile bu metinlerin tarih yazımında kullanılabilirliğini tekil olaylardan olgusal verilere uzanan bir bağlamda tartışmaktadır.

Hatırat, Türk Hatırat Yazını ve Hatıratların Tarih yazımında Kullanılabilirliği Meselesi

Hatırat³ her şeyden önce zihinsel bir yeteneğin ürünüdür. Hatırat yazımında bu zihinsel yeteneğin kendisini ‘hatırlamak’⁴ noktasında göstermesi bir ön kabul olarak görülse dahi, Philippe Lejeune’den hareketle bu metinlerin kaçınılmaz ve bitimsiz bir tartışmanın odağında yer aldığı görülmektedir; otobiyografi ve roman ilişkisi⁵. Dolayısıyla zihinsel yetenekler, hatıra metinlerinde varlığını sadece hatırlama eylemi ile değil aynı zamanda edebi üretimin ayrılmaz bir parçası olan ‘hayaletme’ yetisi ile de gösterebilmektedir. Hatıra metinlerine bu bağlamda etki eden bir üçüncü şey ise unutmaktır. Unutmak, hilkaten zihinsel bir sürecin sonucu olduğu gibi, hatıra metinlerinde yazarlarının ‘suskun kalmayı’ tercih etmesi ile zihinsel bir yetenek olarak da değerlendirilebilir⁶. Nitekim hatıratlar, hatırlanan şeyler arasından yazılmaya değer bulunan geçmiş olayları konu edindiği kadar, bilinçli olarak yazılmayan şeylerle yazarın gelecek kaygısını da temsil etmektedir. Nitekim Franz Kafka’nın defterine “*onurunu korumaya çalışan bir ihtiyarım ben*” notunu yazdığı sırada 28 yaşında olması bu bağlamda oldukça anlamlıdır. Dolayısıyla hatıra yazımında hatırlamak, unutmak ve hayal etmek yazarın tarihi olaylara gönderme yaptığı birer araç olmakla birlikte diğer bir taraftan kendisi hakkında söylediği şeylerin bizzat amacını teşkil etmektedir. Nitekim ‘ben’ merkezli metinlerde yazarın, yetiştiği tarihi ve toplumsal yapıya müsavî bir ‘ben’ olduğu geleneksel anlayışı, Leigh Gilmore’un bu türe dair yaklaşımları ile değişmeye başlamıştır. Bu değişimde odak nokta otobiyografik metinlerin gerçekliği ne ölçüde temsil ettiğini sorgulamaktan ziyade, metindeki ana kimliğin hangi söylem pratikleri ile üretildiğini anlamaya doğru bir eksen kayması yaşanmıştır⁷.

³ Hatırat ve günlük kavramları farklı yazım türleri olsa dahi birbirlerinin yerine kullanılır hale gelmişlerdir. Hatta bir adım ileriye gidilirse ‘hatıratlar’ ifadesinin terminolojik olarak mümkün olmadığı da belirtilmektedir. Tartışma boyunca bu tür metinlere genel bir gönderi olarak hatırat kelimesi kullanılacak olup ilgili metin günlük olarak kaleme alınmışsa ayrıca belirtilecektir.

⁴ Metin içerisinde tek turnak ile belirtilen yerler vurgulanmak istenen anlamı çift turnak ise alıntıları ifade etmektedir.

⁵ Philippe Lejeune, *On autobiography*, Edited and with a foreword by Paul John Eakin, Translated by Katherine Leary, University of Minnesota Press, Minnesota 1989, s. 3.

⁶ Unutmaya dair farklı bakış açıları geliştirmiş olan bir çalışma için bkz. Paul Connerton, “Seven Types of Forgetting”, *Memory Studies*, SAGE Publications 2008, Volume: 1., Issue: 1., s. 59-71.

⁷ Nazan Aksoy, *Kurgulanmış Benlikler Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 35-36.

Batı yazınında 17. yüzyıldaki dini gelişmeler üzerinden hareket edildiğinde hatıra yazımı bir 'itirafname' anlatısı olarak değerlendirilmektedir. Türk yazını bağlamında⁸ ise II. Meşrutiyet dönemindeki siyasi ve askeri gelişmeleri bir ön koşul olarak değerlendirdiğimizde hatıra yazımının gelişim gösterdiği bu evredeki görünümü bir 'müdafaname' olarak isimlendirilebilir. Nitekim bu sav, Çanakkale Muharebeleri merkezli kaleme alınan anılar üzerine bir çalışma yapan Alexandre Toumarkine'nin tespitleriyle desteklenebilir. Bu dönemde vuku bulan 31 Mart Vakası, Bab-ı Ali Baskını, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nı dikkate aldığımızda kişilerin neden hatıra ve günlük yazdığı ve bu pratiği nasıl algıladıklarına dair oldukça fazla örnek bulunmaktadır. Özellikle bu tarihsel vakalarda herhangi bir görev ifa eden kişilerin kaleme aldığı metinlerde müdafaname karineleri açıkça görülmektedir⁹. Bu noktadan hareket edildiğinde hatıra türünün genel yazar kimliğini askeri ve idari karar mekanizmalarında bulunanların¹⁰, günlük formunun genel yazar kimliğini ise kararları uygulayan kademelerdeki kişilerin oluşturduğu söylenebilir. Nitekim Zeki Paşa'nın ve Mahmut Muhtar Paşa'nın Balkan Savaşları üzerine yazdığı hatıratlarda savaşın kaybı ayrıntılı olarak değerlendirilirken cephede yazılan günlük ve ceridelerin ise kronolojik vakaları naklettiği görülmektedir. Bu doğrultuda hatıra ile günlük yazımının odaklandığı noktalar ve olayların anlatımındaki perspektif farklılığı açık bir şekilde

⁸ Burada kastedilen dönem, çalışmanın genelinde de takip edilebileceği üzere Osmanlı Devleti'nin son çeyrek yüzyıldır. Osmanlı tarihi kaynakları arasında bireylerin kendileriyle ilgili doğrudan yazmış olduğu metinleri, İslami tezkire geleneğinden hareketle takip eden ve Tanzimat öncesi dönemde otobiyografik kaynak olmadığı kanısını spesifik örneklerle inceleyen ayrıntılı bir çalışma için bkz: Cemal Kafadar, *Kim Var imiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 6. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 39-71.

⁹ Hatırat türünün alt metni olarak gelişme gösteren müdafaname anlatıları genellikle nicel veriler veya kimi zaman resmi belgeler ile meşru hale getirilmeye çalışılmaktadır. II. Meşrutiyet döneminde çeşitli görevlerde bulunmuş olan Necip Melhame'nin hatıratını kaleme alabilmek adına hapishaneden yazmış olduğu serzenişlerle örülü talebi, bir arşiv vesikası olarak dikkat çekmektedir "... Şu kadar ki milleti muazzama-i Osmaniyye karşı 'ispatına mecbur olduğum beraatimi' istihsal ve farkında olarak beş ayda hidematımı rütbe-i alisine isal eylemek azmiyle neşrine 'müsaderat eylediğim hatırat-ı acizane-min mesnedi ileyhi bulunan evrak-ı resmîye meyanında' ve Sait Paşa hazretlerinin sadaretine müsadif olan üçyüzyedi seneyi maliyesi evahirinde Sofya komiserliğinden affım için takdim edilipte Bab-ı Alice karini kabul buyrulan dördüncü istifanamemin bir kıta suret-i musatdakasının bendelerine itası lüzumu icap eden makama emir ve emr-ü havalesi babında ve herhalde emr-ü ferman hazret-i menle-hül emrindir." A. MTZ. (04) 174/25/1. Belirtmeye gerek bile yok ki belge, farklı yaklaşımlar doğrultusunda birden çok sorunun cevabı olabilir. Bununla birlikte belgeden hareketle, hatıra metnindeki resmi belgelerle örülü sayfaları aklanabilmek adına deliller içeren bir müdafanameye benzetmek çok da yanlış olmayacaktır.

¹⁰ Hatta bu hatıratların tek bir dönemi değil bütün bir ömrü kapsadığı dahi vakidir bkz: Opr. Dr. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil), 6. Baskı, İşaret Yayınları, İstanbul 2017; Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Anılarım*, (Çeviren: Şaban Özdemir-Tahsin Yıldırım), DBY Yayınları, İstanbul 2011; Hilmi Uran, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu yazın türü hataların müsebbiblerini işaret eden, yazarın tüm hata ve günahlardan beri ve eylediği çoğu şeyin doğru olduğunu kanıtlarıyla ispata giriştiği metinlerdir¹¹. Bununla birlikte belirtilen dönemde hatıra ve günlük yazımında görülen bu artış toplumun bireyselleşme süreci ve çoğul bir tarihin olabilirliğinin de dolaylı göstergelerindendir.

Tarih nasıl ki geçmişin kendisi olmayıp belirli kurallar ve metodolojiler çerçevesinde geçmiş hakkında üretilen metinlerse, hatıratlar da insan hayatının fütürizmi göz ardı edemeyen retrospektif bakış açısıyla üretilen temsilleridir ve bu temsiller hilkati gereği eksik/kusurlu olmaya mahkûmdurlar. Dolayısıyla yazar, geçmişini metinleştirirken bu ikisi arasına (geçmiş ve metin) giren ‘niyet’in tayin edeceği yön, hatıratı otobiyografik bir roman formuna büründürebilir. Otobiyografi ile otobiyografik roman arasındaki muğlaklık ise referans kaynak olarak kullanılan hatırat/günlük özelinde, tarihi bir çalışmayı maksadı dışına sevk edebilir¹².

Bir yazın türü olarak hatıratların tarih çalışmalarında kullanılabilirliği meselesi, bu metinlere referans kaynaklar olarak atıf yapılması bir yana ‘hatıratlar ışığında’ Osmanlı dönemi siyasî, sosyal ve kültürel hayatı ile cumhuriyet dönemi siyaset ve politika alanlarında akademik tezlerin gerçekleştirilmiş olması uyarınca aşılış olarak görülmektedir. Dolayısıyla günümüz Türk tarihçiliğinde hatıratların referans kaynaklar olarak kullanılabilirliğine dair herhangi bir akademik engelin bulunmadığı anlaşılmak-

¹¹ Karşılaştırmalı metin okumalarında, tekil olaylara dair hataları ve suçluları göstericesine oldukça ilginç anekdotlarla karşılaşılabilir. Bu minvalde bir tarihsel vakanın farklı anlatımlarına dair örnek sunulabilir. Balkan Savaşları’nda Edirne müdafaasında gönüllü (redif) olarak katılan Ziya Şakir, redif askerlerinin kuvvet ve maneviyatının oldukça yüksek olduğunu belirtir ve devamında Kartaltepe istihkâmının düşmesini bu mevkie konuşlandırılan birliklerin hafif taburlar olmasından ileri geldiğini ifade eder, bkznz: Ziya Şakir, *Meçhul Asker 1912 Edirne Muhasarası “Balkan Harbinin 99. Yılı Müna-sebetiyle”*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011, s. 132-133. Kartaltepe’nin düştüğü gün bu istihkâmda yüzbaşı olarak görevli olan Raif Necdet (Kestelli) ise bu muntakanın kaybedilmesinin tek sorumlusu olarak redif teşkilatını görür ve düşüncelerini onların ıslah edilmesi gerektiğinden söz ederek tamamlar, bkznz: Raif Necdet Kestelli, *Ufîl*, Resimli Kitab Matbaası, İstanbul 1329, s. 39; Latineze edilmiş çeviri için bkznz: Raif Necdet Kestelli, *Ufîl (Batış)*, (Hazırlayan: Esra Keskinç), Bensen Yayınları, İstanbul 2002, s. 59. Bu noktada Paul de Man’dan hareketle, otobiyografik metinlerin bilişsel yönünün değil edimsel yönünün ön planda olduğunun altı çizilebilir. Aynı istihkâmı savunan askerler mağlubiyet müsebbibi olarak birbirlerini göstermektedirler; bu haliyle her hatırat/günlük bir müdafaaname olduğu kadar edimselliği uyarınca kimi zaman kişi veya hataları işaret eden bir taarruz metni haline de gelebilmektedir.

¹² Bu noktada Philippe Lejeune’nin ifadelerinin altı bir kez daha çizilebilir. Belirtilen dönem hatıratları için bu iki tür arasındaki muğlaklığı gideren kimi karakter, olgu ve temalar yok değildir. Otobiyografik romanların sıklıkla kullandığı yan temalardan biri olan aşk, bu çalışmada farklı değerlendirme ve çıkarımlar için referans olarak değinilen Ziya Şakir’in günlüğünde yer almaktadır. Kahir ekseriyetle açlık ve mezalim temalarında gelişen Balkan Savaşları’nda, yazarın gayr-i müslim Luiz karakteri ile yaşadığı aşk ve mutsuz son *olgusu*, metnin bir kısmını edebi bir tür olan tarihi romana dönüştürmektedir. Balkan Savaşları ve özellikle Edirne kuşatmasında yaşananlar hakkında bkznz: İlker Alp, *Bulgar Zulmünü Günümüze Kadar İhtikal Ettiren Edirne ve Çevresindeki Şehitlikler*, Ankara 1989.

tadır. Fakat hatıra metinlerinin tarih yazımında nasıl kullanılacağı sorunsal haline getirilebilecek bir meseledir. İnsansız tarih yazmanın imkânsızlığı noktasında rakipsiz olan bu metinler öncelikle ‘geçmişçi çoğullaştırıcı’ bir özellik göstermektedirler. Dolayısıyla yaygın bir söylem veya kamusal bir beklenti olmasına rağmen yazarının seçimleri uyarınca nesnel olamayacak tarih yazımında, hilkati gereği öznelliği su götürmeyen hatıra metinlerini herhangi bir incelemeye tabi tutmadan referans kaynak olarak kullanmak çözülmesi gereken problemlerin ilki ve en önemlisidir. Her şeyden önce hatırat yazarı ‘ben merkezli’ bir noktada kendisi adına yazarken, tarih yazarı olası eleştirilerin neşet edebileceği, farkındalıklı ve muhayyel bir kamuoyu için yazmaktadır. Bu noktada belirtilen durumun ‘hala’ aşılamadığından bahsedilebilir. Söz gelimi, ‘Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri’ adlı metnin sahih olmadığı akademik çalışmalar ile tespit edilmiş olmasına rağmen¹³, bu metin hem yeni baskılarına hem de çeşitli tarih çalışmalarında atıfta bulunulan bir ‘kaynak!’ olmaya devam etmektedir¹⁴. Tarih yazımında, hatıratlar da dâhil olmak üzere referans olarak belirtilen kaynaklar, üretilen metinlerin meşruluk göstergeleri olmaları bir yana daha sonra farklı bir açılımla görüleceği üzere kimi zaman metinlerin en büyük zaafını teşkil eder hale gelebilmektedirler.

Yazarı Anlayabilmek İşte Bütün Mesele Bu!

Yazarlık, her yazın türüne özgü bir şekilde değişen ve derinleşen bir mefhumdur. Tarih yazarı ile hatıra yazarı arasındaki en önemli fark ise ‘tanıklık’ meselesidir. Bu noktadan hareket edildiğinde hatıra yazarının yazdığı sürecin bir parçası olması doğal bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla hatıra yazarına kıyasla belirli bir olay veya döneme dair sınırsız kaynak kullanımı avantajıyla çok daha geniş bir perspektife sahip olan tarih yazarı, hatıra yazarının tanıklıkları ile empati kurmalıdır. Lakin, Ayhan Aktar’ın da işaret ettiği gibi empati yoksunluğu tarihçilik mesleğinin –özellikle Türkiye’de– açık kapılarından biridir¹⁵.

Yazar ile empatinin kurulabilmesi adına ilk olarak, araştırmacının kendi tecrübe ve değer yargılarından arınması gerekmektedir. Bu bağlamda hatıranın kaleme alındığı dönemin düşün dünyası, dili ve hatta güncel olay-

¹³ Ali Birinci, *Tarihin Hüdudunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 265-285; Y. Hakan Erdem, *Tarih-Lenk Kusursuz Yazarlar, Kâğıttan Metinler*, 8. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2017, s. 320-340.

¹⁴ Mezkûr hatıratın son baskısı içi bkz: “Sultan Abdülhamid’in Hatıra Defteri” (Hazırlayan: İsmet Bozdağ), Truva Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁵ Ayhan Aktar, “Yüzbaşı Torosyan Tartışması Yahut ‘Alaturka’ Tarihçiliğin Açmazları”, *Tarih, Otobi-yografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarih yazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 79-86.

larına vakıf olabilmek yazarı ve doğal olarak metni anlayabilmede önemli izlerdendir. Söz gelimi, tarihler 26 Kasım 1912 Salı gününü gösterdiğinde kaleme alınan günlükteki ifadeleri bu minvalde incelemek aynı cümlelerin hem yazarı hem de okuyucusu için farklı anlamlar üretilebileceği noktasında önemlidir; “*Bombardıman halen sürüyor... Bize ne olacak? Neden-dir bilmiyorum sürekli Titanik faciasını düşünüyorum ve titriyorum.*”¹⁶ 15 Nisan 1912’de yaşanan dramatik Titanik faciası, kendinden yaklaşık 7 ay uzaklıkta, Balkan Savaşları’nda Edirne kuşatmasını yaşayan bir bayanın günlüklerinde bu şekilde anılmıştır. Olayın vuku bulduğu zamanda evrensel bir kamuoyu oluşumuna sebep olan Titanik faciasının yankıları Osmanlı basınında tehiren de olsa kendisine yer bulmuştur¹⁷. Dolayısıyla bu faciyanın mezkûr dönemde ölüm ile ilişkilendirilmesi ve insanı titremeye sevk etmesi son derece doğaldır. Yazar gözünden soğuk bir ölümle ilişkilendirilen Titanik, günümüz evrensel belleğinde ise ‘romantik bir hikâye’den öte anlam ifade etmemektedir. Titanik, 1998 yılından bugüne değin bir film kurgusudur ve bu günlüğün okuyucusu için yazarına kıyasla farklı anlamlar içermektedir. Bu doğrultuda aynı kuşatma altında kaleme alınan bir günlükten hareketle dönem-yazar ilişkisini farklı bir tarihsel vaka üzerinden de takip edebiliriz; Alsace Loren. “Öyle ise biz Türkler, *biz Osmanlılar intikam, intikam!... diye feryat etmez, ve kalbinde bu mukaddes ateş ile çalışarak Edirne’yi bir Alsace Loren, milli bir gaye, bir ideal yapmazsak yazık, çok yazık bize!..*” 19. yüzyıldan itibaren Fransa ile Almanya arasında bir hâkimiyet mücadelesi alanına dönüşen Alsace Loren yazar için Balkan Savaşları’nda Türk ve Bulgar orduları arasında bir hâkimiyet mücadelesi alanına dönüşen Edirne’de tevarüs etmiş hatta bir ‘ülkü’ haline getirilmiştir. Yazarın vermiş olduğu bu spesifik örnek bugün için, milli duygular ve askeri pratikler adına motivasyon teşkil edemeyecek derecede mugayir bir temsil olsa dahi dönemin yazar üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir¹⁸.

Tarihçi veya daha geniş bir zeminde sosyal bilimci olarak otobiyografik metinleri incelerken, metnin yazarı dolayısıyla da ana karakterinden ilk sayfadan son sayfaya kadar tutarlı, mantıklı ve tek tip bir kimlik sergilemesini ne kadar bekleyebiliriz? Söz gelimi, hafta sonu yağışlı ya da bulutlu olan havanın planlarımızı hatta kimi zaman psikolojimizi dahi alt

¹⁶ Rıfat N. Bali, “Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük I”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 190., Ekim 1999, s. 41.

¹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, No: 11149, 17 Nisan 1912, s. 2.

¹⁸ Raif Necdet Kestelli, s. 118; Latinize edilmiş çeviri için bkz: Raif Necdet Kestelli, *Uful (Batış)*, s. 121. Dönem-yazar ilişkisinden hareket edildiğinde Raif Necdet Kestelli’nin eserinin adını Uful (Batış) olarak seçerken Angel Gueron gibi Titanik faciasından etkilenip etkilenmediği cevapsız kalan bir sorudur.

üst ettiği vakidir¹⁹. Bu bağlamda metnin yazarından evvel hayatımızdaki tutarsızlıkları ve rastlantıları göz önüne almadan yazarı veya metni anlayabilir miyiz? Kuşkusuz, otobiyografilerimizi yazsak, anlatımımızın en azından neden-sonuç bağlamında tutarlı olabilmesi için çaba harcarız²⁰ ve aslında bir tutarsızlık inşa ederiz; çoğu otobiyografik metinde olabileceği gibi²¹.

Hatıra yazarının otobiyografik tespitinin önemi, ‘yaşanılan ile yazılan hayat’ bağlamının kurulabilmesinde dolayısıyla metnin iç tenkit ve tutarlılığı noktasında ortaya çıkmaktadır. Suavi Aydın’ın; “Demek ki kişiyi kendi tarihinden koparıp, yazdığı kendi “tarihine” (otobiyografisine) bütün bunlardan yalıtılmış saf bir metin olarak bakmak mümkün değil...”²² ifadesinde işaret ettiği üzere, yazar ve metnin yekpare bir şey olduğu anlaşılmaktadır. Bu bütünlüğün sağlanabilmesi adına mevcut veri olduğu takdirde sadece yazarın değil aynı zamanda ebeveynlerinin dahi biyografilerini incelemek gerekmektedir. Söz gelimi Ahmed Emin Yalman’ın hatıratında babasının uyanık ve hareketli annesinin ise fedakâr olduğunun açık izdüşümleri, yazarın doğup büyüdüğü Selanik şehrine atfettiği anlamlarda görülmektedir²³. Makro boyutta toplumların kimlik oluşumunda belirleyici olan mikro göstergelerden ev, mahalle ve ilkokul gibi noktaların tespiti yazarın sosyal pratiklerinin, ideolojisinin takip edilebileceği ve dönemin toplumsal cinsiyet mefhumunun sınırlarının belirlemede başlangıç noktası görevi görebilirler. Bu sayede yazarın söylemleri ile eylemleri arasındaki vurguların tespit edilmesiyle yazarın kimliği belirlenebilir²⁴.

¹⁹ “Havanın fenalığı fikrimin ve asabımın üzerinde rehavetkâr bir tesir yaptı. Şu satırları bile güçlükle yazıyorum.” der Ziya Şakir, 2 Kasım 1912 tarihinde, bkz: Ziya Şakir, s. 126.

²⁰ “Her kişi ömrü boyunca onurlu ve saygın biri olduğunu gösteren “sürdürülebilir bir ben-imajı” yaratmaya çalışır.” bkz: Abdülhamit Kırmızı, “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, 2. Baskı, (Hazırlayan: Abdülhamit Kırmızı), Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 12. Bu noktada Kafka’nın daha önce değinilen ifadelerinin altı bir kez daha çizilebilir.

²¹ Özellikle savaşı bizzat cephede tecrübe eden hatırat yazarlarını anlayabilmek noktasında şu ifadeler oldukça önemlidir “Bu nedenle (savaşta yaşamış) olayları ve tarihleri karıştıran askerlere geniş bir pay tanınmalıdır. Hatta paradoksal olarak şunu da söyleyebilirim: Siper savaşlarının en kötü tecrübelerinin yaşamış olan birinin hatıratı eğer yüksek oranda hatalarla dolu değilse, bence hakikate uygun değildir. Topların büyük patlamalarla sürdürdükleri perde atışları herhangi birini kısa bir süre için yalancı veya hayalperest yapabilir. Verilen kayıpların tamamen abartılmasında; ‘gereksiz bir biçimde’ korkunç olaylara takılıp kalmada; Tarihlerin karıştırılmasında ve siperlerde çıkarılan dedikodularla gerçekten şahit olunmuş olayların karıştırılmasında bildik ‘siper hâlet-i ruhiyesi’ hep iş başındadır.” Aktar, s. 1.

²² Suavi Aydın, “Otobiyografi Nasıl Okunur? Biteviye Tarihçiliğin Açmazlarına Dair” *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 178.

²³ Philipp Wirtz, “Presenting Ottoman Childhoods in Post-Ottoman Autobiographies”, *Childhood in the late Ottoman Empire and After*, (Editör: Benjamin C. Fortna), Brill 2015, s. 224-225.

²⁴ Balkan Savaşları’nda Edirne muhasarasını tecrübe etmiş, şehrin Yahudi Alyans Kız Mektebi’nin müdiresi Angel Gueron’un günlüklerinde yer alan feminist ve hümanist söylemler onun kimliğini belirlemede oldukça önemlidir ve bu ifadeler metnin tamamında takip edilebilmektedir. “...Hâlbuki va-

Metin, her şeyden önce yazarın ürünüdür. Metin, okuyucunun niyeti doğrultusunda sonsuz şekilde algılanabilmesine rağmen yazar tektir. Yazarın olumlu anlamda olan bu tekilliğinin birçok müsebbibi bulunmaktadır. Yazarın kalemi eline aldığındaki ruh hali, yazma eylemi sırasında karnının aç olması²⁵ gibi anlık etmenler ile yazarın yaşadığı ülkedeki herhangi bir azınlığa tabi olması gibi daha belirleyici değişkenler, şüphesiz metin kurgusunun şekillenmesine etki eden dinamiklerdir. Bununla birlikte hatıra yazarlarının kendi metinlerinde kimliği doğrultusunda aktif bir şekilde yer aldığı anlar, genellikle mesleğinin karakteristik özelliklerinden neşet etmektedir ki bu noktaya daha sonra değinilecektir. Bu bağlamda hatıratların tarihi referans kaynakları olarak kullanılmasından önce yazara dair biyografik bir inceleme ve okuma yapmanın gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Hatıratı Yazıldığı Dönem İçerisinde Okuyabilmek

Hatıra metinlerinin tarih çalışmalarında referans kaynaklar arasında yer alabilmesi için üzerinde durulması gereken ilk nokta bu metinlerin sadeleştirme, kısaltma veya seçki gibi bir müdahaleye maruz kalmadığının belirlenmesidir. Ali Birinci'nin de işaret ettiği üzere sadeleştirilmiş veya seçme yapılarak yayımlanmış bir metin üzerinde çalışmak, en hafif ifadeyle bir garabet örneğidir²⁶. Hatıranın herhangi bir edisyonel müdahaleye uğrayıp uğramadığından emin olmak için, yayımlanmış metinlerin künye bilgileri kimi zaman yeterli olmamaktadır. Bu noktada hatıranın konu edindiği dönemin düşün dünyası, dili ve terminolojisinden hareket ederek metni bir iç kritiğe tabi tutmak gerekmektedir.

Sözgelimi Balkan Savaşları sırasında Müslüman-Türk halkın katli, dönemin basınında ve özellikle de propaganda kitaplarında gerek yazın gerek görseller aracılığıyla 'telefat' mefhumu ile açıklanmaktadır. Arşiv evrakında da bolca yer alan telef filli ile telefat ismi genellikle depo ve ambarlarda boş yere heba olan zirai ürünler ile hayvan ölümlerini ifade etmek için kullanılan kavramlardı. Bu dönemde ise ölüm hayvanlaştırılarak belirtilen kavramlar insana doğru bir yönelimle kullanılmaya başlanmıştır.

tanverlik daha az kanlı vasıtalar sayesinde kendini gösterebilir: Bir savaşın gayesi yüce ve cıvanmert olabilir ancak savaşın kendisi şiddete bir davettir. Şiddet erkeğin yüreğinde çok vahşi duyguların ve içgüdülerin uyanmasına neden olmaktadır." bknz: Rıfat N. Bali, "Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük-II, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 191., 1999, s. 17. Aynı günlüğün tek bir metin okuması için ayrıca bknz: Rıfat N. Bali, "Edirne Alyans Musevi Okulu Müdiresi Angel Gueron'un 1912-13 Edirne Bulgar Kuşatması Anıları", *Yöre Dergisi*, Sayı: 85., Nisan 2007, s. 3-18.

²⁵ Yazarın aç olması ve bu hissin yazara neler yaptırabileceğine dair edebi bir okuma için bknz: Knut Hamsun, *Açlık*, (Çeviren: Behçet Necatigil), Varlık Yayınları, İstanbul 2016.

²⁶ Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 41., Temmuz 1998, s. 619.

Balkan Savaşları henüz devam ederken neşredilen Kırmızı-Siyah Kitab 1328 Balkan Fecayii adlı metin bu kavramların kullanımını açık bir şekilde göstermektedir. Nitekim bir Bulgar askerinin Osmanlı askerini dişleriyle boğazlayarak öldürdüğü görsel ölmenin hatta öldürmenin dahi hayvanlaştırıldığını göstermektedir²⁷. Bu bağlamda dönemin hatıra metinlerinde yer alan kimi kavramların analizi oldukça önemlidir. Ziya Şakir'in günlüğünde yer alan "*Ben eminim ki o güllerin vereceği telefattan ziyade karanlıktan ve uyku sersemliğinden kendi kendimizi ezerek telef edeceğiz.*"²⁸ ifadeleri bu noktada açık bir örnektir. Dönem içerisinde kullanılan kavramlardan hareketle, ölümü bayağılaştıran hatta hayvanlaştıran bu söylemin bir yanı sıra da ötekiyi oluşturabilme adına kullanıldığı, telef olanların ardında kalanların intikam ve kin duygularıyla motive edildiği görülür. Dolayısıyla bu kavramın bir okuyucu kitlesini hedeflediği de anlaşılmaktadır. Daha öncede değinildiği üzere yazarın olaylara dair söylemlerini tersine çevirerek olayların kişi hakkında bir şey söyleyebileceğinden hareket edildiğinde, bu tür metinler yazıldığı dönem içerisine doğru bir şekilde eklemenebilir. Yine aynı noktadan hareket edildiğinde Çanakkale Muharebeleri'ni konu edinen bu tür metinlerde vatan, millet, memleket gibi mefhumların Balkan Savaşları merkezli kaleme alınan günlük ve hatıralara göre oldukça fazla olduğu görülmektedir.

Hatıra ve günlük türü metinlerde yazarın söylemlerinden ve günlük pratiklerinden²⁹ özel bir terminoloji izleği diğer bir deyişle yazarın şahsi lügati oluşturularak yazarı anlayabilme noktasında önemli bir adım atıla-

²⁷ Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitâb: 1328 Fecâii*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 61.

²⁸ Ziya Şakir, s. 86. Mezkûr dönemde telef/telefât kavramının dönüşümü için bkz: Ahmed Cevad, *Kırmızı Siyah Kitap 1328 (1912-13) Faciası*, (Sadeleştiren: Güngör Göçer), Pınar Yayınları, İstanbul 2013, s. 11, 27.

²⁹ Hatırat ve günlükler her ne kadar öznel metinler olsa da paydalarında genele teşmil edilebilecek ortaklıkları bulunmaktadır. Nitekim Balkan Savaşları'nda Edirne kuşatmasını kaleme alan kişilerin metinlerinde yer alan ortak tecrübe ve söylemlerden biri açlık ve yokluğu en çok hissedilen gıda maddelerinden tuz olmuştur. Nitekim şehirde kaleme alınan günlüklerde tuzsuzluğun nasıl giderilmeye çalışıldığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Şehirde meskûn bir Fransız "*Hidroklarik asit ve soda karbonatını işleyerek tuz üretmenin yolu bulunmuştu. Ürün fena değilmiş kilosuna bir meciyeye satılıyor.* 1870 yılında Almanlar tarafından kuşatma altına alınan Metz sakinleri de aynı yöntemi kullanmıştı". R.P. Paul Christoff, *Edirne Kuşatması Günlüğü Kuşatma Altında Yaşayan Birinin Günlük Notları*, (Çeviren ve Hazırlayan: Yunus Emre Kaleli), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2017, s. 127-128; Edirne kuşatmasından Bayan Angel Gueron "*Parası olanlar için sunî olarak imal edilmiş ve ecza maddelerinin fiyatlarına satılan bir tuz var.*" Rıfat N. Bali, "Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük II", s. 17-18; Son olarak Kale Kumandanlığı'ndan Kazım Karabekir'in ifadeleri "*Tuzsuzluktan karargâhca da sıkıntı çekmekte olduğumuzdan bikorbanat de sud ile asit kloridrikten tuz yapmasını tecrübe ettik, oldu. Fakat yemeklerin üstüne serpmeye yarıyor; pişerken konulmuştu tekrar tahallül etmiş yemek karbonatlı berbat bir şey olmuş.*" Kazım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 155.

bilir³⁰. Yine metinde belirtilen özel isimler ve zaman zarflarını takip ederek yazarın dünya görüşünden mesleğine kadar pek çok ayrıntıya ulaşılarak takip edilebilecek bir izlek oluşturabilir. Sözgelimi Hafız Rakım Ertür'ün anılarında gün içerisindeki olayların anlatımına giriş yapılırken kimi zaman 'namazdan sonra' gibi zaman zarflarını kullanıldığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle unvanı "Hafız" olan kişinin mesleği uyarınca günlükte inanç vurgusunun izleri de takip edilebilmektedir³¹.

Hangi Hatıratları Nasıl Okumalı?

Balkan Savaşları yenilgisinin ardından kaleme alınan hatıralarda mağlubiyete dair pek çok siyasî hata ve askeri kusura işaret edilmektedir. Mağlubiyete dair belirtilen tüm bu sebepler tarih yazımında nakilci bir yaklaşım ve neden sonuç ilişkisi uyarınca anlamlı bir kurgunun tamamlayıcısı olabilir. Bu noktada Ali Birinci'nin de belirttiği gibi, ilgili konu hakkında sadece muayyen yazar çevresinin hatıratları değil parça bütün ilişkisinden hareketle olayı konu edinen tüm hatıra metinleri bütünleşik okuma metodu ile incelenmelidir³².

Bağlamdan uzaklaşmadan devam edildiğinde Fransız gazeteci Georges Reymond'un verdiği bilgiler, bu savaşın kaybedilme nedenleri arasında sıra dışı bir yaklaşım getirmektedir; sözler savaşa Karadeniz sahilinden katılmış olan bir ihtiyara aittir;

*"Benim gençliğimde muharebeden önce kurban kesilir, imam dua ederdi. Allah, dünyayı fethedeceğimizi bize zaten vaat ettiği için cennete girmek üzere biz de ileriye atılıyorduk. Şimdi ne kurban kesiliyor, ne de dua ediliyor. Komita ve hürriyet için savaşıyormuşuz. Ben bunları görmedim. Ne padişah var, ne de halife var! Biz böyle şeyleri anlamıyoruz. Allah'ı unuttuğumuzdan bu cezayı görüyoruz. Yoksa Bulgarlar bizi mağlup etmediler."*³³

³⁰ Yazarın özel terminolojisi veya şahsi lügati olarak belirtilen şeyin kavramsal karşılığı muhteva analizidir. Bu bağlamda başlangıç mahiyetinde bir çalışma için bkz: Hakan Bacanlı, *Balkan Savaşına Ait Hatıratların Muhteva Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

³¹ Tarihi bir vaka veya bir an kişiden kişiye göre farklı anlamlar kazanabilir. Nitekim Hafız Rakım Ertür, korku dolu anlar yaşadığı bir sırada Sure-i Fetih duası okurken Angel Gueron'un korktuğu bir anda aklına gelen Titanik faciası bu noktada örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda korkunun yansımaları olan Titanik ve Sure-i Fetih, günlük yazarlarını kimliklendirmede bir izlek olarak kullanılabilir bkz; *Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri*, 2. Baskı, (Hazırlayan: Ratip Kazancıgil), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayını, Edirne 1999, s. 18-19.

³² Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları*, s. 53.

³³ Georges Rémond, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında*, (Çeviren: Hasan Cevdet), Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332, s. 82; Georges Rémond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri Mağluplarla Beraber*, 2. Baskı, (Çeviren: Hasan Cevdet, Hazırlayan: Muammer Sarıkaya), Profil Kitap, İstanbul 2018, s. 73.

Balkan Savaşları'nın kaybına dair yapılan tüm müdafaa ve muhasebeleri, birkaç satırda yok sayan ve buna dair yeni bir cevap sunan bu ifadeler, beraberinde yeni çıkarımları da getirmektedir. Bu noktadan hareket edildiğinde Balkan Savaşları'nda Osmanlı askerinin motive kaynağının ister siyasî ister dîni olsun hâlâ dünyevi tezahürleri olan mefhumlar olduğu, hürriyet ve vatan gibi soyut kavramların onu henüz motive edemediği anlaşılabılır. Bu bağlamda geçmişin çoğul anlamlar ifade edebileceği göz önüne alındığında bu tür metinlerin ontolojik var oluşlarının ötesinde, farklı çıkarımlarla mikro tarih çalışmalarına zemin hazırlayabilme potansiyeline sahip referanslar olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yazarın yazma maksadından bağımsız işlevler atfedilen ifadeler, bu metinlerin dönemsel zihniyet ve düşünün çalışmaları adına referans kaynaklar olabileceğini göstermektedir³⁴.

Hatıraları nasıl okumalı meselesi, çoğul çıkarımları gündeme getirirken hangi hatıraları okumalı sorusu ise su götürmez bir tekilliğin tartışmasıdır. Tarih yazımında kati suretle hiçbir sadeleştirme ve seçme işlemine maruz kalmamış metinleri kullanmak gerekmektedir. Bu noktada yukarıda verilen örneğin kendi bağlamından uzaklaşmadan devam edilebilir. Karadeniz sahilinden savaşa katılmış olan ihtiyar, geri çekilen bir kısım Osmanlı askeriyile birlikte Rémond'un görüş açısına girer; mesafe yaklaşık 25 kilometredir ve yazar aynı sayfada düşman ordusunun başkentin 40 kilometre ötesinde olduğunu belirtmiştir³⁵. Dolayısıyla Rémond bu saha içerisinde yer alan bir gelişmeyi aktarmaktadır. Lakin bu günlüğün çeviri metni matematik ve coğrafya bilgisini hiç edercesine geri çekilen Osmanlı askerlerinin yaklaşık olarak 254 kilometre öteden geldiğini aktarmaktadır³⁶. Çeviri metinler çeşitli nedenlerle anlam kaymasına uğrayabilir lakin bu noktadaki nicel hata göz ardı edilemeyecek bir hal almıştır. Daha sonra değinileceği üzere bu gibi kesinlik bildiren ifadeler hatırat metinlerinin bir bağlama yerleştirilebilmesi adına araştırmacısına çeşitli imkânlar sağlamaktadır.

³⁴ Bu metinlerin incelenmesinde dikkat edilmesi gereken noktalardan biri, yazar tarafından ana olay örgüsünün etrafında anlatılan sıradan ve tekil olayların satır aralarında yer alan ayrıntılardır. Nitekim çoğul okumalar bu olayları bir olgu haline getirebilmektedir. Bu metinler aynı zamanda geleneksel tarih yazıcılığı içinde yer edinemeyen pek çok olay ve nesneye de işaret etmektedir. Sözgelimi Balkan Savaşları günlüklerinin satır aralarında kısaca değinilen Osmanlı askerinin bütün düşkünüğü bu bağlamda "Balkan Savaşları'nda Osmanlı Ordusunda Tütün Kullanımı ve İhtiyacının Karşılanması" başlığı altında şekillenebilecek bir çalışmanın prototipi mahiyetindedir. Gerek askeri ve sivil gerek yabancı gazetecilerin metinlerinde altını sürekli çizdikleri bu duruma dair ilginç bir örnek olarak, reji idaresinin muhasara altında Edirne'nin bütün ihtiyacını karşılayabilmek adına bölgedeki sigara kaçakçıları ile işbirliği yapması gösterilebilir bknz: *Dağdevirenzâde M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, (Hazırlayanlar: Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe), *Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları*, Edirne 2005, s. 170.

³⁵ Georges Rémond, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında*, s. 80-81.

³⁶ Georges Rémond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri*, s. 138. Bununla birlikte sadeleştirilerek çevrilen metinde bunun gibi pek çok maddi hata mevcuttur. 24 Ocak ile 30 Ocak arasında kalan tek günlüğün aslında 28 Ocak olması gerekirken 28 Ekim olarak neşredilmesi bir örnek olarak gösterilebilir bknz: Georges Rémond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri*, s. 138.

Hatıra Metinlerindeki İpuçları: Özel İsimler ve Nicel Bilgiler

Hatıra metinleri, yazarının benimsediği ideoloji, ifa ettiği mesleği, sosyal ve ekonomik konumu ile ilintili olarak polarize ve politize olmaya temayül halindedirler³⁷. Dolayısıyla hatıratlar, ‘kurgu sorunu’ yaşamaması adına adeta dolgu malzemesi olarak kullanılan ve ‘figüran’ görevi gören kişiler ile donatılabilir³⁸. Buna mukabil bir metinde yer alan kişi sayısının çokluğu ile bağlantılı olarak hatıratın ulaşabildiği zaman ve mekânın kapsamı da bir o kadar genişlemektedir. Aslında bu durum metnin geçerliliğini artıran bir gösterge olmaktan öte, kimi zaman başına adeta çorap örmektedir. Bu renkli karakter ordusu içerisinde zikredilen tüm kişiler o andan itibaren, metnin edebi bir kurgu olup olmadığını veya bu kurgunun metne oranını tespit edebilme adına biyografik olarak takip edilmelidir. Bu noktada hatıranın kaleme alındığı bölgeyi kapsayan nüfus sayım defterleri ile kişilerin meslekleri uyarınca emekli sandığı arşivleri hatta zamanın erişilebilirliğine göre sözlü tarih araştırmalarında bulunmak elzem bir hal almaktadır. Metinde ismi geçen kişilerin biyografik olarak tespit edilmesi hatıratın iç tenkidinin gerçekleştirilmesinde de önemli bir karine olarak kullanılabilir. Metinde var olan şahsın biyografik varlığı tespit edildikten sonra, kişinin bu iki farklı düzlemde değerlendirilebilme imkânı elde edilmektedir. Böylelikle kişinin hatırata yazar tarafından ne kadar ve nasıl dâhil edildiği anlaşılabilir. Metinde söylenmekten imtina edilen şeylerin peşine düşerek yazarın neyi niçin söylemediğine bir başka deyişle de suskun kalmayı tercih ettiği noktalarda neyi nasıl söylediğine dair çıkarımlar yapılabilir.

³⁷ Hatıratların siyasi ve ideolojik kutupların merkezi haline gelebileceğine dair; “Cenevre’de Ali Haydar tarafından *Menfa-yı İhtiyarı Hatıratı* ünvanıyla Türkçe ve Fransızca ve Almanca ve İngilizce risale şeklinde bir *hezayanname* tab ve neşr olunduğu elde edilen nüshasından anlaşılmış olduğundan mezkûr *hezayannamenin* Memalik-i Şahane’ye idhaline meydan verilmemesi şerefsudur buyrulan irade-i seniye *cenab-ı hilafetpenahi icab-ı celilesinden olmağla ol babda emr-u ferman hazret-i menlehül emrindir.*” DH. MKT 967/8/3. Hatıraların müdafaa ve taarruz metinleri olarak değerlendirilebileceğinin altına çizen tartışmaya bu bağlamda onların bir *hezayanname* olabileceği yaklaşımı da getirilebilir.

³⁸ Ziya Şakir’in günlüğünde kurgudaki görevini kusursuz bir şekilde ifa eden Telgrafçı Nuri bu noktada incelenebilir. Kardeşi ile gazinoya giren yazarın yanında ‘tesadüf eseri mahalleden çocukluk arkadaşı olan Nuri bitirir’. Harpte Karaağaç telgrafhanesinde görevli olan Nuri ile çaylar içilirken yazarımız “*Telgrafçıların herşeyden haberi olur... Bize biraz havadis ver*” der ve Nuri, Şark Ordusu’nun İstanbul’a çektiği telgrafın hılasası ile İstanbul’dan Şark Ordusu Kumandanlığı’na Başkumandan Vekili Nazım Paşa’dan giden telgrafı bire bir nakleder. Nuri metinde uzun bir süre gözden kaybolduktan sonra yine ortaya çıkar ve aynı görevi tekrar yerine getirir bkz: Ziya Şakir, s. 111-112.

Günlüklerde geçen özel isim ve nicel bilgilerin takip edilmesi bu tür metinlerin daha sonra bütüncül bir kurgu bağlamında yeniden kaleme alınmış olan bir hatıra metni olduğuna işaret edebilir. Nitekim Georges Rémond'un Balkan Savaşları izlenimlerini içeren metninin 24 Ocak 1913 tarihli günlüğünde Enver Paşa'dan "Edirne Kahramanı" olarak bahsetmesi bu bağlamda değerlendirilebilir. Zira Enver Paşa, Edirne Kahramanı veya Edirne Fatihi unvanını II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin istirdadına istinaden en erken 22 Temmuz 1913 tarihinde almış olabilir. Bunun yanında Rémond yazıma başlarken kesin bir tarih aralığı vererek anlatısını sınırlar; Ekim 1912 ve Mayıs 1913. Görülmektedir ki, günlükte verilen bilgi kronolojik düzlemin dışına çıkmaktadır. Dolayısıyla Georges Rémond izlenimlerini gün gün takip ederek yazdığını metnin girişinde belirtmiş olsa dahi, bu günlükleri daha sonra gözden geçirerek tekrardan kaleme almış ve bu sırada farkında dahi olmadan gelecekte bakarak geçmişini hayal etmişti³⁹.

Daha önce yazarının niyeti ve çeşitli nedenlerle resmi belge ve evrakların bu tür metinlerde yer alabileceğine değinilmişti. Bu bağlamda hatıratlarda yer alması muhtemel şeylerden biri de fotoğraflardır. Metni yazıldığı dönem ile ilişkilendirme adına önemli karinelerden olan fotoğraflar, metinde açıkça belirtilmeyen gösterilenlerin tespitinde oldukça önemlidir. Sözelimi şapka kanunu henüz kabul edildiği dönemde çekilen bir fotoğrafta yer alan kişinin başındaki şapkanın modeli metnin söylemediği pek çok şeyi açıklayabilir; tabi ki şehirlerde fotör ve melonun, Anadolu'da ise kasket kullanımına temayül edildiği ön kabulünden hareket edildiğinde⁴⁰. Bununla birlikte belirtmek gerekmektedir ki, hatıra metinlerinin bir kurgu olabileceğini de göz önünde bulunduran bu çalışma, mezkûr metinlerdeki fotoğrafların bir tesadüfün veya dizaynın ürünü olabileceğini belirtmek durumundadır. Dolayısıyla bu tarz metinlerde yer alan görseller ve işaretler yazarın niyeti doğrultusunda geçmiş veya görünenle hiçbir ilişkisi olmayan bir kurgunun temsilcileri olabilirler⁴¹. Yazar ve dönemine ait fotoğraf-

³⁹ Georges Rémond, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında*, s. 161; Georges Rémond, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri*, s. 134.

⁴⁰ Dücan Cündioğlu, *Arasokakların Tarihi Hatıralar ve Hatıratlar*, 5. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 95.

⁴¹ "Evet, fotoğraflar yalan söylemez, fakat yalancılar fotoğraf çekebilir!" der Lewis Hine, Peter Burke, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa: Tarihin Görgü Tanıkları*, 6. Baskı, (Çeviren: Zeynep Yelçe),

lardan tespit edilebilen şeyler tekil olarak önemli gösterge ve belirleyiciler olmasa dahi metni kaleme alan yazar ile metnin kahramanı yazar arasındaki tutarlılığı⁴² sağlayabilmede önemli bir işlev görmektedirler⁴³

Tarih yazmanın tarihçi ve olgular arasındaki eylemlilikten ileri geldiği noktasından hareketle, otobiyografik metinlerdeki en sıradan olaylar dahi bu bağlamda olgu mertebesine yükseltilebilir. Söz gelimi, günlük yazımının en madun öğelerinden olan hava durumu. Günlük veya hatırat yazarının kimi metinlerde aylarca kayıt altına almış olduğu hava durumu, tarih yazımında iklimsel özelliklere evrilebilecek olgusal bir mahiyet kazanabilir. Tartışmanın takip ettiği metinler üzerinden, bu eylemlilik Balkan Savaşları'nda Edirne kuşatması esnasında ortaya çıkmaktadır. Sonbaharda başlayan Balkan Savaşları'nın hatıra ve günlük metinlerinde tartışmasız değişmeyen öğelerinden ikisi; yağmur ve çamurdur. Osmanlı ordusu adına ağır topların hareket kabiliyetini sınırlayan çamur ve cephanenin taşındığı ahşap sandıkları genişletirerek mermileri zayi eden yağmur⁴⁴, Bulgar ordusu adına müspet bir hal almıştır. Nitekim Bulgar orduları bu mevsimsel etkiyi bir askeri pratik olan siper kazımı sırasında kullanmışlardır. Sürekli yağan yağmurun yumuşattığı toprak, Bulgar askerlerinin kuşatma siperlerini her gün biraz daha şehre yakınlaştırmasına imkân vermiştir⁴⁵. Dolayısıyla bu tür metinlerde yazar tarafından herhangi bir hedef gönderisi olmaksızın verilen nicel bilgiler tarih yazımında aktif bir işlevsellik kazanabilmektedir.

İstanbul 2017, s. 21.

⁴² Ziya Şakir, 11 Aralık 1912 tarihinde herhangi bir resmi görevi olmaksızın onbaşı payesiyle Bulgar kumandanı Majör Gümişef ile *dünkü görüşmelerinde* kararlaştırdıkları üzere buluşurlar. Görüşme esnasında Bulgar kumandanını beklenmedik cevapları ile şaşırtmayı başaran Şakir, fotoğraf çektiğini anını şu şekilde nakleder; "*Bu resim Bulgaristan'a gideceğini ve elden ele geçeceğini bildiğimiz için bizi esir zannetmesinler diye belimizdeki revolverlerimizle, kasaturalarımızı vazihan (açıkça) göstermesime çok dikkat ettik.*" Ziya Şakir, s. 211. Lakin kitabın hemen başında yer alan yazarın fotoğrafında asker üniformasıyla kendi komutanının yanınıda olmasına rağmen revolver ve kasatması gözükmediği gibi metinde bu bağlamda dikkate değer diğer bir nokta ise Ziya Şakir'in silahını kaybetmiş olduğunu belirtmesidir. Dolayısıyla metnin yazarı ile metnin kahramanı Ziya Şakir bu noktada bir çelişki oluşturmaktadır. Dücan Cündioğlu'nun deyişiyle "*yazar silahıyla deviremediklerini kalemle devirmeye çalışmaktadır.*"

⁴³ Görsellerin izini sürerek yapılacak araştırmalara dair giriş mahiyetinde bir çalışma için bkz: Fatma Acun, "Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı", *Kebikeç*, Sayı: 18., Kasım 2004, s. 95-118.

⁴⁴ Gustav von Hochwächter, s. 66.

⁴⁵ "*Bulgarlar, savaşları siper sayesinde kazandılar. Kendilerinin ilk işleri, bir adım ilerledikleri gibi, yanlarında bulunan küreklerle siper yapmaktır... Subayların ifadelerine göre, Bulgarlar siperçilikte olan becerileri sayesinde şiddetli top ateşi altında kaldıkları halde bu görevlerinden geri kalmamışlar...*" *Hafız Rakım Ertür*'ün Anılarından, s. 23. Bu iklimsel çıkarımın daha önce Çanakkale Savaşları bağlamında yapıldığı bir anektot için bkz: Mustafa Göleç, "Tarihsel Olgular ve Anlatı Stratejileri: Günlük Yazımından Tarih Yazımına "Bir" Gözlemcinin Çanakkale Savaşlarına "Birden Çok" Tanıklığı, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1., Sayı: 2., 2014, s. 129-130.

Hatıraları Karşılaştırmak, Karıştırmak veya Yarıştırmak

‘Hatıra Metinlerini Okumaya ve Değerlendirmeye Dair Yöntemsel Bir Yaklaşım’ başlığı altında daha önce de değinildiği üzere dönemin hatıra ve günlük metinlerindeki çeşitli olgular üzerinden gelişen çalışma, bu noktadan itibaren tekil bir alıntıdan hareketle olay ve olgular arasındaki rabıtayı kurmaya çalışacaktır. Diğer bir deyişle tartışmanın bu kısmı ileri sürdüğü savları pratik bir hale getirme çabasıdır.

Daha öncede vurgulandığı üzere, yazarların belirtmiş oldukları nicel bilgiler bu metinlerin sorguya en açık noktaları olabilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın altını çizdiği noktalardan hareketle yazarının işaret ettiği gönderiden sapmaya müsait olan verilerin yer aldığı bir alıntı ile devam etmek yerinde olacaktır. Tarihler 28 Ekim 1912 Salı gününü gösterir;

“Edirne civarında hasadı yapılmış buğdaylar süratle şehre getirilebildi. Civarda bulunan buğdayın miktarı dört milyon dört yüz bin okka tahmin ediliyordu. Edirne (merkez) ilçesi hariç olduğu halde 800.000 Babaske, 600.000 Uzunköprü, birer milyon da Dimetoka, Sofulu ve Lüleburgaz’daydı. Buralarda binlerce okka arpa ve diğer zahire de vardı. Bunların getirilmesinden, her zaman Vali Halil Bey ile İsmail Paşa sorumludur zannedirim”.⁴⁶

Balkan Savaşları’nda Edirne’nin kaybını ve bu kaybın müsebbiblerini birkaç satırda ayrıntılarıyla açıklayan bu bilgi daha öncede değinildiği üzere bir neden-sonuç ilişkisi uyarınca kullanılabilir. Ne var ki ifadeler dönemsel olarak değerlendirildiğinde görüntü farklılaşmaktadır. İlk olarak karşılaştırmalı bir okumasından hareket edilebilir. Edirne kuşatmasına dair günlük kaleme alan yazarlardan Paul Christoff’un metrinin ilk günü 19 Ekim 1912 Cumartesi tarihinde şu ifadeler yer almaktadır; *“Bitmek tükenmek bilmeyen at arabaları, şehre erzak yüklenmiş bir şekilde getiriliyordu. Bunları boşalttıktan sonra Kırklareli ve Uzunköprü’ye doğru savaş aletlerini yüklenmiş bir halde tekrardan yola çıkıyordu”*.⁴⁷ Daha öncede değinildiği üzere bir olaya dair bütünlük okumalar yapmanın önemi ve gerekliliği ile tarihin çoğul şeyler ifade edebileceğinin altı bu alıntı ile bir kez daha çizilmektedir. Dolayısıyla teknik olarak birbirlerini hiçe sayan bu ifadeler sorgu süzgecinden geçirilmeden herhangi bir tarih çalışmasında bir savı

⁴⁶ Dağdevirenzâde M. Şevket Bey’in *Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, s. 160.

⁴⁷ Christoff, s.42.

destekleyici surette kullanılmamalıdır. Bu noktada ilk alıntıya dönülerek devam edilebilir. Öncelikle insanın doğası gereği aynı anda sadece tek bir yerde olabileceğinden hareketle kişinin Edirne, Babaeski, Uzunköprü, Dimetoka, Soflu ve Lüleburgaz'da bulunamayacağından, farklı zamanlarda bu yerlerde bulunmuş olsa dahi toplamda 4.400.000 okka buğdayı tartmasının oldukça zor olması nedeniyle yazarın zikrettiği bu bilginin kendine ait olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıntılı verilerle donatılı ifadelerin bir yandan sicili ortaya çıkarken, diğer yandan da bu ifadelerin başka metinlerde yer alıp almadığına göz atılabilir. Daha öncede çeşitli çıkarımlarda ve yorumlarda bulunulan Ziya Şakir'in günlüğünde de bu bilgi yer almaktadır. Lakin Şakir, bu küsuratlı verileri tek seferde 5.000.000 ton buğday olarak zikreder⁴⁸. Kuşatma altında kaleme alınan günlüklerin genel bir özelliği de 'tevatür edebiyatı'nın iyi birer temsilcileri olmalarıdır ki; bu ifadelerin şehirde bir aralar kol gezdiği anlaşılmaktadır. Zira kuşatmada bulunan Hafız Rakım Ertür'ün 7 Ekim 1912 tarihli günlüğündeki; "*Yalnız emanete kalan aşar malından kırkdört bin kilo tahıl ürünü köylerde aşar ambarlarında kalmıştı.*"⁴⁹ ifadeleri ile başa döndüğünde, 4.400.000 okkanın 44.000 kilo olarak nakledilebilmiş olma ihtimalini tevatürün kulaktan kulağa yayılan etkisine bağlamak çok da yanlış olmayacaktır.

Alıntıdan hareketle ulaşılan her nokta geçmişe dair tarihsel bir söylem geliştirebilmek adına yeni bir araştırma menziline işaret etmektedir. Bu noktada ifadelerin kendi dönemindeki olabilirlik kapasitesini ve önermelerin bir çelişki oluşturup oluşturmadığını tespit etmek yerinde olacaktır. Balkan Savaşları'nda seferberlik ilanı ile birlikte uygulanan ilk gelişmelerden biri, nakliye araçlarının eksik olması nedeniyle ordu hizmetinde kullanılmak üzere nakliye hayvanlarına el konulmasıdır⁵⁰. Nitekim Haliç Köprüsü üzerindeki londonlardan atların askerlerce cebren alıkonulması edebi olduğu kadar mizahi bir üslupla Georges Rémond ve Fatih Kerimi'nin metinlerinde⁵¹ yer almaktadır. Geline son noktada Edirne'ye nakledilemeyen

⁴⁸ Ziya Şakir'in küsuratlı sayıyı tam sayı olarak nakletmesi, okkalı ağırlığı kilogram olarak ver(e)mesinden ileri gelmektedir. 4.400.000 okka, 5.640.800 kilogram etmektedir bkz: Ziya Şakir, s. 321.

⁴⁹ Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından, s. 15.

⁵⁰ Osmanlı ordusunun elinde bulunan nakliye araçlarının ihtiyacı karşılayamamasından dolayı, Vesâit-i Nakliyye Komisyonları kurularak bu noktadaki eksiklikler tamamlanmaya çalışılmıştır. Özellikle nakliye hayvanlarının sayısına dair ayrıntılı bilgi için bkz: Serkan Er, "Balkan Hârbî'nde Osmanlı Ordusunun Seferberlik Planı", *Tarih Dergisi*, Sayı: 59., İstanbul 2014, s. 145.

⁵¹ "Yalnız biraz arabalar azalmıştı; çünkü bu sırada hükümet bunları ve hatta konak arabalarını bile müsadere etmekte idi. Eğer bir arabacının elinde istisnasına dair kâğıt bulunmazsa derhal atları çözümlü götürülüyordu. Artık arabacı arabasını, içindeki müşteriler de kendisine yardım ederek halkın güllüşmeleri arasında bir tarafa çekip bırakıyordu." Georges Rémond, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında*, s. 8; Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, (Hazırlayan: Dr. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul 2011, s. 16.

milyonlarca ton buğday ile Haliç Köprüsü üzerindeki atların bağlamı yük ve nakliye noktasında düğümlenmektedir. Zira 5.000.000 ton civarındaki buğdayın Edirne'ye nakledilebilmesi için ordunun hizmetinde olandan daha fazla nakliye hayvanı gerekmektedir. Alıntılarının ileri sürdüğü önermeler zincirleme okumalar ve dönemin şartları uyarınca değerlendirildiğinde tarihsel sorunlar üretmeye başlamaktadır.

Çalışmanın daha önce yazarı anlayabilmenin tüm mesele olduğunu belirlen noktasına dönüldüğünde ise mevcut durum beklenmedik bir form almaya başlamaktadır. Balkan Savaşları'nda Edirne müdafaasına gönüllü olarak kardeşi ile birlikte katılan Ziya Şakir, bir ittihatçı ve aynı zamanda gazetecidir. Günlüğünde belirttiği üzere, ahalinin moral ve motivasyonunu artırabilmek adına Şark Cephesi Kumandanı Ali Şefik Bey'den aldığı emir üzerine mesleği gereği bir gazete neşretmesi gerekmektedir. Dönemin koşullarında yeni bir gazete neşredebilmenin imkânsızlığı ortada iken mevcut bir gazete üzerinden bu işi ifa etmenin kararına varılır; gazetenin adı Yeni Edirne'dir. Tesadüfün büyük bir eseridir ki, gazetenin sahibi de yukarıdaki ifadeyi nakledenlerden biri olan Mustafa Şevket Bey'dir.

Nitekim Şakir'in günlüğünde M. Şevket Bey'in evinde gazete hakkında yapılan görüşme ayrıntılı olarak aktarılmaktadır. Tartışmanın içselliğinde açıklımlanan bilgi hâlâ olduğu yerde beklerken bu defa merkeze alınan şey gazete olmuştur. Yeni Edirne gazetesini M. Şevket Bey'in günlüğü ile karşılaştırmalı olarak okumak, yola çıkılan ifadelerin sorular üretmesine şimdilik ara vermekteydi. Yeni Edirne Gazetesi'nde yer alan bilgiler ile M. Şevket Bey'in günlüğündeki bilgiler özellikle de 'nicel veriler' kahir ekseriyetle örtüşmektedir. Dolayısıyla bu tespitin ardından M. Şevket Bey'in günlüğü gazetesi göz ardı edilemeyecek historyografik bir okuma gerektirmekteydi⁵².

Tartışmanın kaynağı olan ifadeler bu defa günlüğün kendisine dair ayrı bir sicil kaydı oluşturmaya başlamaktadır. Karşılaştırmalı metin okumala-

52 Gazete ve günlükte geçen iki aynı günün anlatımı şu şekildedir. *Yeni Edirne Gazetesi*, 6 Kanun-u evvel 1328, s. 1-2, "Teşrin-i saninin otuzuncu Cuma günü saat yedi buçuk raddelerinde önünde klavuz olduğu halde Bulgaristan'dan birinci defa olarak on dokuz vagondan ibaret bir tren gelmiş, tevkif etmeksizin istasyondan geçmiştir."; "30 Teşrin-i sani 1328 Cuma günü Bulgaristan'dan önünde bir klavuz olduğu halde, ilk defa olarak, on dokuz vagondan oluşan bir tren istasyondan durmadan geçti." bknz: *Dağdevirenzâde M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, s. 178. Özellikle nicel verilerin gazete ve günlükte örtüşmesi dikkat çekicidir; *Yeni Edirne Gazetesi*, 11 Kanun-u evvel 1328, s. 2, "... saat sekizde şehir, on bir buçukta Karaağaç'a mermi düşmeğe başlamış... Altmış sekiz mermi, yirmi üç şarapnel Karaağaç'ta hiçbir hasara beri olmayub şehirde on beş hane ve dükkân hafif..."; "... Bombardımana şehirde sekizde, Karaağaç'ta on buçukta başlandı. 68 mermi, 23 şarapnel atıldı. 15 ev zarar gördü." bknz: *Dağdevirenzâde M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, s. 175.

rına devam edildiğinde ise M. Şevket Bey'in anılarının bizatihi aynısının Sakallı Mustafa Efendi'nin Balkan Savaşı Edirne Anıları⁵³ başlığı ile yayımlandığı görülmektedir ki bu durum incelemenin seyrini oldukça farklı bir sahaya yöneltmektedir⁵⁴.

Alıntının sürekli olarak ürettiği bilgi-soru veya soru-sorun açılımını burada noktalarken son olarak gelinen noktada altı çizilmesi gereken şey 20. yüzyıl Türk tarihine dair saklı kalmış ve yayımlanmamış hatıra ve günlüklerin var olabileceğidir. Son söz olarak yukarıdaki örneğin de gösterdiği üzere, karşılaştırmalı metin okumaları Umberto Eco'nun altını çizdiği bir şeyi hatırlatmaktadır "*Kitaplardan her biri, kitaplardan hiçbirinin tek başına açığa çıkaramayacağı bir ileti içermektedir.*"⁵⁵

⁵³ Ayhan Tunca, *Türkiye Avrupası'ndan Edirne'ye 1912-13*, Ege Basım, İstanbul 2017, s. 298-421.

⁵⁴ İki metnin ve gazetenin karşılaştırmalı okuma ve değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkan soru ve çıkarımlar ile günlüğün henüz yayımlanmamış kısmının burada tartışmaya açılması mümkün olmamakla birlikte ayrı bir çalışmaya konu olması planlanmaktadır.

⁵⁵ Umberto Eco, *Yorum ve Aşırı Yorum*, s. 39.

Sonuç Yerine

Geçmişin tek olsa dahi tarihin çoğul olabileceğini öne süren bu tartışma, hatırat ve günlükleri de bu bağlama alarak onları çoğulluğun en sarıh kaynakları olarak görmektedir. Dolayısıyla bu tartışmanın tekil bir sonuca ulaşması kendi iç tutarlılığının bir sorunu olacaktır.

Hatırat ve günlükler kişisel bir yazın türü olsa dahi tarihsel referans olarak kullanıldığında kamusal etkiye sahip metinler haline gelmektedir. Dolayısıyla bu metinlerin “*kişisel yazın-kamusal etki-tarihsel veri*” bağlamına alabilmek için olumlu anlamda ‘yıkıcı’ bir okumaya ve değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Bu metinler tarihsel bir vakanın yazımında sıradanlığın ritmini artıracak ve tarihçinin savunduğu savı destekleyen referans kaynaklar olarak değerlendirilmemelidir. Bir hatırat veya günlüğün referans kaynak olarak değerlendirilebilmesi için o metnin tarih yazımında güncellik getirdiği veya teyit ettiği noktaları tespit ederek metnin literatüre hangi noktadan doğru bir şekilde eklemenebileceğinin belirlenmesi gerekmektedir. Hülasa, hatırat ve günlükler tarihçi için bir delilden ziyade devasa ayrıntıların karineleri olarak işlenmelidirler.

Kaynaklar

A.MTZ. (04) 174/25/1.

DH. MKT 967/ 8/3.

“Edirne Alyans Musevi Okulu Müdiresi Angel Gueron’un 1912-13 Edirne Bulgar Kuşatması Anıları”, *Yöre Dergisi*, Sayı: 85., s. 3-18., 2007.

Acun, Fatma, “Görsellik ve Yakın Dönem Tarihi Araştırmalarında Kullanımı”, *Kebikeç*, Sayı: 18., s. 95-118., 2004.

Aksoy, Nazan, *Kurgulanmış Benlikler Otobiyografi, Kadın, Cumhuriyet*, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

Aktar, Ayhan, “Yüzbaşı Torosyan Tartışması yahut ‘Alaturka’ Tarihçiliğin Açmazları”, *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

Alp İlker, *Bulgar Zulmünü Günümüze Kadar İntikal Ettiren Edirne ve Çevresindeki Şehitlikler*, Ankara 1989.

Aydın, Suavi, “Otobiyografi Nasıl Okunur? Biteviye Tarihçiliğin Açmazlarına Dair” *Tarih, Otobiyografi ve Hakikat Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve Türkiye’de Tarihyazımı*, (Derleyen: Bülent Somay), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

Bacanlı, Hakan, *Balkan Savaşına Ait Hatıratların Muhteva Analizi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.

Bali, Rıfat N., “Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük I”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 190., s. 35-43., 1999.

Bali, Rıfat N., “Edirne Muhasarası Sırasında Tutulmuş Bir Günlük II”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 191., s. 15-24., 1999.

Birinci, Ali, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 41., s. 611-620., 1998.

Birinci, Ali, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.

Burke, Peter, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa: Tarihin Görgü Tanıkları*, (Çeviren: Zeynep Yelçe), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

Cevad, Ahmed, *Kırmızı Siyah Kitâb: 1328 Fecâîi*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.

Cevad, Ahmed, *Kırmızı Siyah Kitap 1328 (1912-13) Faciası*, (Sadeleştiren: Güngör Göçer), Pınar Yayınları, İstanbul 2013.

Christoff, R.P. Paul, *Edirne Kuşatması Günlüğü Kuşatma Altında Yaşayan Birinin Günlük Notları*, (Çeviren ve Hazırlayan: Yunus Emre Kaleli), DBY Yayınları, İstanbul 2017.

Connerton, Paul, "Seven Types of Forgetting", *Memory Studies*, SAGE Publications, Volume: 1., Issue: 1., p. 59-71., 2008.

Cündioğlu, Düccane, *Arasokakların Tarihi Hatıralar ve Hatıratlar*, 5. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2015

Dağdevirenzâde M. Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları, (Hazırlayanlar: Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne 2005.

Eco, Umberto, *Açık Yapıt*, (Çeviren: Pınar Savaş), Can Yayınları, İstanbul 1996.

Eco, Umberto, *Yorum ve Aşırı Yorum*, 2. Baskı, (Çeviren: Kemal Atakay), Ayrintı Yayınları, İstanbul 2017.

Er, Serkan, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun Seferberlik Planı", *Tarih Dergisi*, Sayı: 59/1., s. 137-188., 2014.

Erdem, Y. Hakan, *Tarih-Lenk Kusursuz Yazarlar; Kâğıttan Metinler*, 8. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2017.

Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu*, (Çeviren: Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 1999.

Göleç, Mustafa, "Tarihsel Olgu ve Anlatı Stratejileri: Günlük Yazımından Tarih Yazımına "Bir" Gözlemcinin Çanakkale Savaşlarına "Birden Çok" Tanıklığı, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1., Sayı: 2., s. 117-142., 2014.

Hafız Rakım Ertür'ün Anılarından Balkan Savaşında Edirne Savunması Günleri, 2. Baskı, (Hazırlayan: Ratip Kazancıgil), Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayını, Edirne 1999.

Hamsun, Knut, *Açlık*, (Çeviren: Behçet Necatigil), Varlık Yayınları, İstanbul 2016.

Kafadar, Cemal, *Kim Var imiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 6. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul 2017.

Karabekir, Kazım, *Edirne Hatıraları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kerimi, Fatih, *İstanbul Mektupları*, (Hazırlayan: Dr. Fazıl Gökçek), Çağrı Yayınları, İstanbul 2011.

Kestelli, Raif Necdet, *Ufûl (Batış)*, (Hazırlayan Esra Keskinkılıç), Bensen Yayınları, İstanbul 2002.

Kestelli, Raif Necdet, *Ufûl*, Resimli Kitap Matbaası, İstanbul 1329.

Kırmızı, Abdülhamit, *Otur Baştan Yaz Beni Oto/Biyografiye Taze Bakışlar*, 2. Baskı, (Hazırlayan: Abdülhamit Kırmızı), Küre Yayınları, İstanbul 2012.

Lejeune, Philippe, *On autobiography*, Edited and with a foreword by Paul John Eakin, Translated by Katherine Leary, University of Minnesota Press, Minnesota 1989.

Rémond, Georges, *Bir Fransız Gazetecinin Balkan Harbi İzlenimleri Mağluplarla Beraber*, 2. Baskı, (Çeviren Hasan Cevdet, Hazırlayan Muammer Sarıkaya), Profil Kitap, İstanbul 2018.

Rémond, Georges, *Mağluplarla Beraber Edirne Sahralarında*, (Çeviren: Hasan Cevdet), Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332.

Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, (Hazırlayan: İsmet Bozdağ), Truva Yayınları, İstanbul 2018.

Şakir, Ziya, *Meçhul Asker 1912 Edirne Muhasarası "Balkan Harbinin 99. Yılı Münasebetiyle"*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2011.

Tercüman-ı Hakikat, No: 11149, 17 Nisan 1912.

Tevfik, Süleyman, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Anılarım*, (Çeviren: Şaban Özdemir-Tahsin Yıldırım), DBY Yayınları, İstanbul 2011.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 6. Baskı, (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Hüsrev Hatemi, Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 2017.

Tunca, Ayhan, *Türkiye Avrupası'ndan Edirne'ye 1912-13*, Ege Basım, İstanbul 2017.

Uran, Hilmi, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

von Hochwächter, Gustav, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, (Çeviren: Sumru Toydemir), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2015.

Wirtz, Philipp, "Presenting Ottoman Childhoods in Post-Ottoman Autobiographies", *Childhood in the late Ottoman Empire and After*, (Edt: Benjamin Cilt: Fortna), p. 223-249, 2015.

Yeni Edirne Gazetesi, 11 Kanun-u Evvel 1328.

Yeni Edirne Gazetesi, 6 Kanun-u Evvel 1328.